

Ivo Paić

PROIZVODNJA IDEOLOGIJE

(Prilog mišljenju prepreka samosvijesti)

»Prosveta«, Beograd, 1984.

Ideologija se u svakodnevnoj jezičnoj uporabi nadâje kao višeznačan pojam sa svojom pozitivnom i negativnom konotacijom. Dok pozitivna konotacija pojma ideologije, kao rečidiv »ortodoksn« marksističke tradicije (ideologija kao sistem ideja, predodžbi, pojmova, izražen u različitim oblicima društvene svijesti — koji — sa svoje strane aktivno djeluje na razvitak društva, pomažući mu *napredna ideologija*,¹) prevladava u političkoj teoriji — praksi »socijalističke« provenijencije — osnivaju se ideološke komisije, naglašava se važnost ideološkog rada... — u sociologiji i filozofiji, općenito u teoriji, naglašava se — temeljeno prvenstveno na Marxovom i Engelsovom shvaćanju ideologije kao krive, pogrešne, lažne svijesti (*falsches Bewusstsein*) — njezino isključivo negativno značenje.

Ova knjiga je zanimljiva ne samo kao studiozan pokušaj rasvjetljavanja toga kontroverznoga pojma, već i glede originalnosti i samosvojnosti viđenja ideologije koja — premda se, kao i većina njezinih raščlambi, izvodi iz rakursa Marxova mišljenja — u Paićevoj interpretaciji dobiva znatno drugačiji smisao.

Ideologija se kao temeljna »prepreka samosvijesti« dinamički sagledava, s obzirom na njezin navlastito

produktivni karakter, kao sklop kojega sačinjavaju tri momenta: 1) *proizvodnja ideologije*, što predstavlja čin onesposobljavanja svijesti, kao pretpostavka ideologije koja još nije njom postala; 2) *ideologija*, kao već onesposobljena svijest što onesposobljuje drugu svijest; i 3) *praksa ideologije*, »završni« čin onesposobljavanja svijesti onesposobljenom sviješću.

Ovo Paićevo »produktivno« poimanje ideologije — što već, samo po sebi, predstavlja pomak od, u marksističkoj tradiciji uobičajenoga, refleksivnoga shvaćanja koje ideologiju označuje kao svijest što, istinito ili lažno, odražava društveni bitak — nalazi, po autorovu mišljenju, svoje utemeljenje u biti cjeline Marxova mišljenja. Kako toj njegovoj tvrdnji donekle proturječe čak i Marxovi izričiti stavovi o ideologiji, koji, u svakome slučaju, izravno ne potvrđuju Paićevo određenje ideologije, on — držeći da »izravan oslonac na *izričitost* Marxovih tvrdnji o ideologiji nipošto nije (...) metodički osiguran uvjet rekonstrukcije *marksoske* teorije ideologije« (st. 51) — da bi argumentirao svoj stav, daje obuhvatnu i minucioznu analizu pojedinih Marxovih radova, poglavito *Njemačke ideologije* i *Predgovora Prilogu kritici političke ekonomije*, koja se proteže gotovo kroz cijelu knjigu.

¹ B. Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1978, str. 566.

Polazište za svoje određenje ideologije i za »bitno stajalište kritike onesposobljene svijesti« autor nalazi u dihotomiji *historijske egzistencije* čovjeka: »pučke svijesti« empirijskog individuuma, i *povijesne esencije* čovjeka: samostalnog i samosvjesnog bića što »svoj opstanak zahvaljuje samome sebi«.

Dok Marxovo shvaćanje povijesti i iz njega izvedeno stajalište »socijalizma — komunizma« postavlja zadaću čovjeku da se mišljenjem/djelovanjem stalno i uvijek ponovno uspostavlja kao slobodno i kreativno biće, ideologija, kao onesposobljavanje svijesti, održava historijski egzistentnu razliku između pojavnosti čovjeka i njegove samosvijesti, odnosno njegove zbiljske biti, zaprečujući njegovo svjesno, djelatno samouspostavljanje.

Određujući *mjesto ideologije* Paić svjesno zapušta Marxove izravne izričke (ideologija kao iluzija, predodžba, promatranje svijeta...), budući da bi ga oni odveli u blizinu spoznajnoteorijske i epistemologijske pozicije. Namjesto toga, on iz konteksta *Njemačke ideologije* izvlači tezu o mjestu ideologije u cjelini proizvodnje života. Štoviše, iz njegove interpretacije rečenoga konteksta proizlazi da »proizvodnja ideologije, ideologija i praksa ideologije — imaju jednu te istu 'supstanciju', kao što je imaju podjela rada i rastavljanje rada — naime: sam rad« (str. 54). Prožetost i neodvojivost rada i svijesti proizlazi iz monističkoga Marxova poimanja čovjeka i svijeta, pa tako i *rada* i *svijesti* kao međusobno zavisnih i isprepletenih dijelova jedinstvene čovjekove proizvodnje. To znači da činjenica podijeljena rada korespondira s onesposobljavanjem svijesti, odnosno s ideologijom kao podijeljenom sviješću.

Iz svega toga proizlazi, smatra Paić, da korijene »temeljne ideologije« treba tražiti isključivo u materijalno-proizvodnoj sferi. No, prije traganja za »ekonomskom temeljnom ideologijom« u Marxovim radovima, autor se kritički sučeljava s Engelsonom »teorijom ideologije«.

Engles svoje shvaćanje ideologije, izdvojene iz cjeline procesa, kao tijek »lažne svijesti«, izvodi iz horizonta pojednostavljeno shvaćene opreke idealizma i materijalizma, kritizirajući, pod imenom »historijski ideolog« i idealizam sa stajališta materijalizma.

Dok je za Engelsa ideologija pitanje teorije u kojoj ideologija, *eo ipso*, postaje nepovijesni objekt spoznavanja, te se nadâje kao pričin »historijskog ideologa«, za Marxa cjelokupna ideologija, kao »strana povijesne zbilje«, proizlazi iz materijalnoga procesa života. Taj Marxov stav, prema tome, zahtijeva potrebitost zbiljskoga prikazivanja ideologije, odnosno traženje »zbiljske praktičke veze različitih slojeva zbilje — dakle i ideologije kao strane povijesne zbilje« (str. 81).

Na koji način ideologija funkcionira u ekonomskome temelju povijesne zbilje pokušava autor razlučiti sustavnom, moglo bi se reći i hermeneutičkom raščlambom Marxova *Predgovora Prilogu kritici političke ekonomije*, iz koje proizlazi, među ostalim, da se ideologija, njezini sadržaji i oblici, budući da su korespondentni ekonomsko-materijalnoj zbilji, mijenjaju tijekom prevratne epohe zajedno s njom. Mijenjanje ideologijskog oblika donosi mogućnost i njihova prevladavanja. Budući da je ideologija, tj. onesposobljena svijest, zapravo adekvatna svijest određenoga (otuđenoga, dakako) društva, njemu potpuno odgovarajuća; prevladavanjem istoga oblika

društva prevladava se i njemu korespondirajuća ideologija. Ako, međutim, promijenjeni ideologijski oblici postaju i mjesto osvještenja o epohalnim sukobima, oni, *eo ipso*, prestaju biti ideologijski oblici, omogućujući svojim nositeljima da »u svezi s društvenim mijenama promiču stajališta samosvijesti i komunizma« (str. 124). Ili, drugačije rečeno, »prevratna epoha, kao razbijanje zatvorenih ideologijskih oblika — nastajući u okvirima ekonomijske formacije društva — jest zapravo taj samo-kritički rad svijesti koja se izvlači iz obuhvata očitosti praktična života« (ibid.).

Raščlanjujući pojmovlje ekonomijske sfere kao bitnoga određujućega sloja zbilje građanskoga društva, Paić navodi Marxovu kritiku znanosti političke ekonomije koja ne vidi povijesnost određenoga procesa proizvodnje, niti uočava kapital kao supstanciju i subjekt kapitalističkoga procesa proizvodnje, a samim tim, ni ideologiju što se nadaje u subjektivitetu kapitala.

Marx, međutim, sam kapital, njegovu ekonomijsku strukturu, odnosno kružno kretanje samoga kapitala zahvaća *spekulativno* i dovodi do pojma »konstrukcijom sustava kritike političke ekonomije«, koja se ozbiljuje kao imanentna kritika kapitala kao »supstancije i subjekta, a kapitalizma kao njegova subjektiviteta«. Ta imanentna »dijalektičko-logička kritika kapitala« otvara i transcendentni horizont kritike ideologije, odnosno onesposobljavanja svijesti, onesposobljene svijesti i prakse ideologije.

Ta činjenica, kao i činjenica historijskoga karaktera kapitala, što je »kritičkim radom duha dovedena do pojma«, ukazuju na neempirijski karakter Marxove misli. Iz toga proizlazi, smatra Paić, da Marx konsti-

tuira *spekulativni logos* kao početnu točku iz koje se tek i jedino može obuhvatiti i prikazati cjelina onesposobljavanja svijesti. Kategorija *spekulativnoga logosa*, pomoću koje Marx konstruira sliku biti zbilje, nije primjerena cjelokupnoj njegovoj teoriji, već se oblikuje postupno u tijeku njegova misaona razvitka, da bi se potpunoma formirala, zajedno s razvijenim pojmovnim diskursom, tek u *Kapitalu*.

U *Njemačkoj ideologiji* Marx promatra ideologiju i spekulaciju u upravo proporcionalnome odnosu, smatrajući kraj spekulacije i početak »zbiljske pozitivne znanosti« ujedno i prestankom ideologije. No, budući da se zbiljski proces života ne može prikazati u okviru empirijske znanosti, već samo uz izgradnju pojma, zbiljski se praktički život, a s time i kraj ideologije, može nazrijeti samo iz prostora spekulativnoga diskursa. U Marxovim se djelima susreću tri različita diskursa: metaforički, spekulativni i pojmovni diskurs, a njihovo je sjecište moguće jedino u obuhvatu spekulativnoga logosa.

To su samo neki od argumenata što ih autor navodi za potvrdu svoje, na prvi pogled, kontroverzne teze o značaju kategorije spekulativnoga logosa za Marxovo razumijevanje i konstrukciju strukture zbilje.

Konačno, posredstvom spekulativnoga logosa, moguće je sa sigurnošću naznačiti istinski i krajnji izvor ideologije — to je podjela rada. Redukcijom na predoblikovano, spekulativnoga logosa, može se rekonstruirati slijed: od rada, njegove podjele, da pojave ideologije »uobražena svijesti, izokrenutog predočavanja života«, koja se očituje kao pojava biti, odnosno »pojava među pojavama zbilje podijeljena rada« (str. 162). Bez provedbe ideje spe-

kulativnoga logosa nije moguće doći do raskrinkavanja rečenoga odnosa. Bez spekulativnoga logosa o ideologiji se može misliti samo ideologijski, jer je, bez prethodne spekulativne problematizacije pojedinih momenata zbilje, nemoguće vidjeti praksu podijeljenoga rada u području oblikovanoga.

Za poimanje i raskrinkavanje ideologijskoga bitan je Marxov konstruktivno/reduktivni postupak eksplikacije zbilje, odnosno postanka i formiranja jezgre povijesne egzistencije. Razjašnjenje nastanka društvene zbilje i odnosa u njoj samo po sebi vodi osposobljavanju svijesti, dakle, ukidanju ideologije, no to se može zbiti i samo prividno: tada je na djelu trijumf ideologije u *ideosferi* što — »kao posebna sfera govora jedne ideologije — funkcionira 'sama po sebi'« (str. 168).

Premda Marxova misao »izvorno protuslovi vlastitu pervertiranju u ideosferu«, odnosno u »samostalan govor ideologije i njezinu praksu«, mnogi dijelovi široke lepeze marksizma danas su momenti već formiranih ideosfera. Primjerice, različite historije marksizma, od onih u kojima vlada nesuglasje ideja i života, pa do oznanstvljenja marksizma koji ne dopire do povijesti, predstavljaju različite ideosfere.

Kao paradigmatski primjer za formiranje ideosfere u okružju marksizma, Paić, na kraju svoje knjige, daje kritički prikaz oblikovanja društva etatističkoga socijalizma, te paralelnoga ofornjivanja historijskoga materijalizma kao samostalnoga govora ideosfere.

Ideosfera, kao posvemašnji totalitet ideologije, ima svoj tijek nastajanja: počam od *privilegija*, kao *arhetip* — uvjeta samoreprodukcije ideologije, preko *saobraćatelja*, kao nositelja

ovlasti, pričina ideje *napretka*, kao osnove *alibi-stavova*, do osamostavljanja saobraćatelja i njegova prometnuća u kibernetu koji provodi *plan proizvodnje života*. Tako se razvijena ideosfera, u etatističkome ustrojstvu socijalizma »do punine mogućnosti razvijena istina neprevladane rastavljenosti rada«, nadaje kao »načelno priređena pozicija provedbe svjesnog vladanja životom« (str. 196).

Vrijednosti ove Paićeve knjige glede osvjetljavanja tako značajnoga fenomena aktualnoga društvenog života čovjeka, kao što je to ideologija, jesu nesumnjive, posebice s obzirom na originalnost pristupa Marxovu promišljanju toga problema.

Paićev pristup jest marksistički, ili, bolje rečeno, marksovski, i to ortodokсно marksovski usmjeren, što ima svoje dobre i loše strane.

Za polazište i putokaz pojašnjavanja samoga problema svakako je zahvalnije i bolje uzeti, kao što je to autor i učinio, iz široke lepeze marksističke teorije, samoga Marxa (kao *temelja* marksizma) nego nekoga od njegovih sljedbenika (npr. Engelsa ili Lenjina) — što je, nesumnjivo, prednost pristupa. No, to je, ujedno, i nedostatak, s obzirom na to da je Marxova koncepcija uzeta kao apriorno i gotovo polazište koje se, premda autor stavlja pojedine primjedbe nekim Marxovim izriječima, u pravilu ne dovodi u pitanje, niti ma koliko nadilazi. Mjesto toga, Paić ponajvećma hermeneutički raščlanjuje poveliki broj pasusa iz Marxovih djela, i isključivo na temelju njih reflektira ili ponekad, s druge strane, vlastitim idejama prilagođuje rekonstrukciju Marxova stava, što nije ništa manje ideologijski inficirana radnja.

U doba posvemašnje krize socijalizma Paiću ne pada na pamet da

propita i marksovsku osnovu vlastita reflektiranja, (npr. u smislu problematiziranja njezine odgovornosti za *nedogođenost* istinski epohalnoga prevrata, kao i za globalnu prevagu ideosfere etatističkoga socijalizma, kao što to čine neki drugi marksistički teoretičari.²⁾

Glede same interpretacije Marxa, koja je u cjelini veoma sustavna i korektna, treba primjetiti pre naglašavanje značaja rada i njegovih pojmovnih izvedenica (proizvodne snage i dr.) u globalno-povijesnome kontekstu, u odnosu na čovjeka. Premda Paić navodi neka protuslovlja Marxova mišljenja, i premda dosta prostora posvećuje i važnosti daje *Njemačkoj ideologiji*, ipak on ignorira Marxovo protuslovno poimanje rada iz toga djela, kao *isključivo* otuđene djelatnosti koja se treba radikalno ukinuti kao uvjet oslobođenja čovjeka. Premda Marx u svojim kasnijim spisima, najprije u *Grundrisse...*, a potom i u *Kapitalu*, stubkom mijenja svoju ocjenu rada, ne bi se moglo reći da ga apsolutizira u toliko mjeri da mu daje metafizički značaj supstancije-subjekta na račun čovjeka koji,

eo ipso, dobija u odnosu na rad akcidentalno značenje.

To je, međutim, jedan od mogućih i već oprobanih pristupa — kojega je u našim prostorima inaugurirao V. Štulić svojom drugom knjigom *Praksa rada kao znanstvena povijest*, čije smjerokaze, izgleda, Paić umnogome slijedi — što ga valja respektirati, iako ne i nužno prihvatiti.

Svrha je ove knjige, prema riječima njezina autora, razjašnjavanje »cjeline momenata onesposobljavanja svijesti u djelatnom okružju određene epohalne proizvodne snage — ali — on ne pokušava biti njeno rješenje« (str. 37). Budući da to nije dostatno, naročito s obzirom na zahtjeve istinskoga marksovskoga pristupa, očekujemo da će Paić, u svojem daljnjem promišljanju fenomena ideologijskoga, u jednoj od svojih budućih djela, pokušati naznačiti *realne* povijesne mogućnosti prevladavanja ideologije, odnosno *osposobljenja* onesposobljene svijesti.

Mislav KUKOČ

² Usp. npr. Z. Puhovski, »Epohalni neuspjeh Marxove intencije«, Filozofska istraživanja, Zagreb, br. 8/1984, str. 13—27.